

BOTLIK JÓZSEF

BARTHA MIKLÓS ÉS KÁRPÁTALJA (2. RÉSZ)

A jog, kötelesség nélkül: kiváltság.

A kötelesség, jog nélkül: szolgaság.¹

(Bartha Miklós: Kazár földön – Zárszó.)

A végletekig liberális magyar kormányzat magatartásából következett az uzsorások tevékenységének igen enyhe bírósági elítélése, és e cselekményeknek igazságszolgáltatás általi hallgatólagos, sőt időnkénti nyílt támogatása. Bartha Miklós közölte a következő esetet. A királyi ügyészség Davidovits Dávid, Középpapa község (Máramaros vm.) lakosa ellen 88 rendbeli uzsoravétség miatt vádat emelt a Máramarosszigeti Királyi Törvényszéknél. E bíróság a Davidovits ellen indított eljárást megszüntette, „mivel a sértettek a kamatok nagyságára nézve saját vallomásukon kívül egyéb bizonyítékot nem szolgáltatathatnak”. A fellebbezés után a Debreceni Királyi Ítéltábla ugyanazon esetek miatt, ugyanazon periratok alapján vád alá helyezte Davidovitsot, mert a tények nagy száma miatt igazoltnak látta az üzletszerű uzsoráskodást, „és a sértettek túlkárosodását”. Ezt követően már a máramarosi törvényszék is bizonyítottnak tekintette a nyerészkedést, és Davidovitsot 63 név szerint felsorolt személy kárára elkövetett uzsoravétség miatt – „mivel fölhasználta az illetők tapasztalatlanságát és szorultságát s anyagi romlásukat idézte elő” – másfél évi fogházra, 6 ezer korona pénzbüntetésre és háromévi hivatalvesztésre ítélte. Az ügynek ezzel nem lett vége. Újabb fellebbezés után a Debreceni Királyi Ítéltábla megsemmisítette a máramarosszigeti törvényszék ítéletét: Davidovitsot felmentette az uzsoravétségek vádja alól, és hatályon kívül helyezte a kiszabott büntetést. A fentebbi igazságszolgáltatási folyamatról a közvélemény először csak 1903. július 23-án szerzett tudomást. Az eset általános felháborodást keltett,² és országszerte találgatták az emberek, hogy mi lehetett a felmentő ítélet hátterében.

A Galíciából bevándorolt zsidóság a gazdasági és pénzügyi világ mellett, a befolyása növelésére minél több helyi, sőt járási és vármegyei tisztséget is igyekezett megszerezni. Például Friedmann Hers, Kisszolyva (Bereg vm.) la-

kosa nemcsak korcsmáros és uzsorás – ez utóbbiért kéthavi börtönre ítélték –, hanem földbirtokos is volt. Emellett a tőle függő, uzsorával kiszolgáltató lakosok a községi képviselőtestület tagjává is megválasztották. Miközben a kisszolyvai „templom mellett volt korcsma helyiségében” titokban tovább folytatta családtagjaival „a tiltott italmérést”.³ Hasonló volt a helyzet a Hegyvidéki kirendeltség működési területén elhelyezkedő számos településen. Az izraeliták nemcsak helyi képviselők lettek, hanem sok népesebb községben a főbírói (faluvezetői), vagy a másodbírói tisztséget is megszerezték.

A Hegyvidéki kirendeltség 1901. május 23-án keltezett rendeletet (1290/901. szám) adott ki ungi, beregi és máramarosi megbízottainak, hogy vegyék számba, és jelentésben közöljék mely településeken működnek zsidó származású faluvezetők.⁴

Ung vármegyében Rochlitz Nándor magyar királyi főerdész, a kirendeltség megbízottja gyűjtötte össze az adatokat. Az 1901. június 18-án keltezett jelentése szerint a *Nagybereznai járásban* hét település élén álltak izraelita személyek. Rottman Haim (Begendjápásztély / Alsópásztély), Jakubovics Józás (Csornoholova / Sóhát), Juszkovics Mór (Kisberezna), Grünberger Mór (Kosztrina / Csontos), Biedermann Mór (Nagyberezna), Heinmel Dávid (Szolya / Sólak), Mittelmann Bernát (Sztavna / Fenyvesvölgy).

A *Perecsenyi járásban* három települést vezetett zsidó bíró: Biedermann Ignác (Kispásztély), Ackerszmann Farkas (Turiapaszika / Turjavágás), Reich Jakab (Turiaremete / Turjaremete). A *Szerednyei járásban* egy zsidó faluvezető működött: Berkovics Sámuel (Andrasócz / Andrászáza)

Az *Ungvári járásban* hat települést vezetett zsidó bíró: Niedermann Albert (Antalóc), Spiegel Ábrahám (Iglincz / Unggesztenyész), Lebovics Hermann (Orlyova / Ungsasfalva), Moskovics Márkus (Putkahelmech / Korláthelmech), Filip Lipót (Radvánc). A *Szerednyei járásban* egy zsidó faluvezető működött: Berkovics Sámuel (Andrasócz / Andrászáza).⁵

Bereg vármegyében Fischer Ödön magyar királyi intéző, kirendeltségi megbízott 1901. június 15-én keltezett jelentése szerint csak két község élén állt zsidó bíró. *Latorcai járás*: Feldmann Mózes (Dunkófalva). *Felvidéki járás*: Teitelbaum Ignác (Ilonca).⁶ Feltűnő, hogy Fischer jegyzékében csak a fenti két Bereg vármegyei települést említette, holott köztudott volt, hogy a bevándorolt zsidóság különösen a határ menti Alsóvereckei járás községeit uralta, ahol egyes falvakban akkor már egy évtizede működtek időről-időre zsidó falusi bírók.

Máramaros vármegyéből Miskolczy János magyar királyi főerdész, kirendeltségi megbízott 1901. június 14-én sajátos jelentést küldött az ügyben

Munkácsra. A teljesség igénye nélkül, egyszerűen külön jegyzékben felsorolta az egyes járásokban elhelyezkedő településeket, és azok fő-, illetve másodbíróit, és mindössze egy főnél jelölte meg x-szel, hogy izraelita. Eljárása érhetetlen, mert zsidó származásuk nemcsak a vezetéknevekből, hanem különösen a jellegzetesen izraelita keresztnevekből (Eizik, Hers, Hersek, Jankel, Peiszek, Zelig stb.) is jól érzékelhető. Miskolczy jelölése szerint a Técsői járásban, Vajnági községben élt akkor Máramaros vármegye egyetlen zsidó falubírója, Mankovics Haszkel. Miközben az alábbi tények a jelentés ebbéli állítását egyértelműen megcáfolják.

Dolhai járás (8 község⁷): Fuidman Judkó (Kovácsrét) és Gotteszmann Jakab (Zárnya). *Izavölgyi járás* (6): Benkán Jónás (Felsőszelisty), Kindrics Szúnjun (Jód). *Sugatagi járás* (20): Kaufmann Zelig (Hernécs), Mendelovics ..? (Szerfalva). *Taracvizi járás* (20): Steinmetz Alter (Nyéresháza / A.[Alsó] Neresznicza), Vider Moskó (Brusztura), Lebovics Hers (Dombó), Vieser Alter (Kökényes), Zenkovics Sumil (Nagykirva), Roth Volf (Nyágova, téves: Nyugova), Herskovics Léber (Széleslonka), Lax Moskó (Taracköz), Klein Hersek (Tereselpatak). *Técsői járás* (9): Mankovics Haszkel (Vajnági), *Tiszavölgyi járás* (10): Eisikanics Mózes (Kaszómező / Kaszópolyána), Ángen Rezső (Trebusa / Terebesfejrpaták) valamennyien másodbírók. *Vísói járás* (9): Grízmüller József főbíró (Felsővisó), Mensel Márkus (Borsa), Wohl Peiszek (Leordina) és Benger Eizik (Havasmező / Ruszpolyána) másodbírók.⁸

Miskolczy János kirendeltségi megbízott jegyzékeinek elemzése szerint a Máramaros vármegye fenti nyolc járásának összesen 93 települése közül – adataink szerint – 22 községben, csaknem minden negyedikben (23,7%-ában) tevékenykedett zsidó falubíró. Ez az arány minden bizonnyal nagyobb volt, ugyanis Miskolczy a *Huszt*i, illetve az *Ökörmezői járás* 19, illetve 26 helységének az adatait nem küldte meg Munkácsra. Miközben az utóbbi járás több településen az 1900. évi népszámlálás szerint már jelentős zsidó közösségek éltek, például: Alsóhidegpatak 174, Alsókalocsa 243, Majdánka 796, Repenye 218 fő.

Az előbbieket erősítette meg a kiváló újságíró, író Dudinszky Nesztor⁹ görög katolikus lelkész. Ő volt az, aki az első magyar szociográfia, Bartha Miklós *Kazár földön* című remekének a kiadása (Kolozsvar, 1901) után tizenöt évvel, 1916-ban megjelentette a rutén sorskérdésekről szóló második, szintén sokat támadott, elhallgatott, elhallgattatott hasonló tárgyú alapművet: *Rabszolgák földjén...* címmel, amelyet „Egán Ede szelleméhez – a Szerző” ajánlott. Az alábbiakban Dudinszky Neszortól idézünk. „*Verchovinán* [tudni-

illik a hegyvidéken) *a legtöbb faluban a bíró a kazárok s[z]ektájához tartozik, kiket figyelmeztet a Talmud, hogy 'tilos egy tudatlannal (értsd keresztény) irgalmasságot gyakorolni'.* (Szanh.¹⁰ 92.) Nem elég, hogy *vagyoni* hatalmat gyakorol a ruthén fölött, – de még *jogi* hatalmat is adnak a kezébe ők, önmaguk. S itt a *lelkész* urakhoz s a *főszolgabíró* uraimékhoz fordulok, hogy lehetséges ezt megengedni?! (...) Vagy már annyira elfásult volna a ruthén, vagy már annyira elidegenítették volna *százados szenvedései* papjától, hogy [a] szavára már mit sem ad? De hát ez rettenetes volna! (...) A falusi bírók 30%-a zsidó. Összegyűl a nép – a [járás] szolgabíró megjelenik közöttük s *kandidál*¹¹ három egyént – kire legtöbb szavazat esik az lesz a bíró. Megjegyzem itt, hogy láttam már oly választást is, hogy az lett a bíró – kinek legkevesebb szavazata volt... Sokszor a nép akaratának jelöltjei nem is *kandidáltak*...”¹²

Dudinszky Nesztor így folytatta: Kisberezna községben (Ung vm.) szövetkezeti gyűlést tartottak, amelyen Egán Ede is részt vett. A miniszteri megbízott szigorú kötelességgé tette a falusi bírók számára az ilyen tanácskozásokon való pontos megjelenést. „Összegyűlt a nép. Bocskoros, kiéhezett alakok, kik között idegesen járt-kelt egy pirosképű, feketeruhás barna alak – *hosszú pajeszszel*. – A szegény ruthén nép tiszteletteljesen nyitott neki utat, – hisz a zsebében volt. (...) Megérkezett Egán Ede, – megnyitotta a gyűlést. – Hol a bíró? – kérdezte fürkészve. – Itt vagyok 'főnagyságos úr', – szolt s előlépett a kaftános. (...) Erre Egán a nép közé vegyült, hosszasan elbeszélgetett velök, minek eredménye az volt, hogy a zsidó bírót felfüggesztette [tiszttségéből]. Egán Ede ok nélkül azt bizonynyal nem tette”.⁴⁰⁰

A munkácsi kirendeltség a kialakult helyzet okát abban látta, hogy a zsidó bírók túlnyomó része, mint kereskedő, és korcsmáros telepedett le és folytatta addigi mesterségét. Emellett mindenféle más ügyekkel is foglalkoztak. Azonnal felismerték a hegyvidéki nép szellemi és gazdasági elmaradottságát, italozásra való nagy hajlamát. Ezáltal teljesen kiszolgáltatottá váltak a községi bírók önkényének, akik hatalmukat az üzleti céljaik elérésére is felhasználták. Ez viszont a faluvezetői tiszttségükkel összeegyeztethetetlen volt.

Egán Ede 1901. szeptember közepén tárgyalásokat folytatott Ungváron Firczak Gyula munkácsi püspökkel a gazdasági mozgalom további kiterjesztéséről. Ung vármegye székhelyéről szeptember 20-án reggel indult útnak gyors lovas fogaton a kirendeltség székhelyére, Munkácsra, ahol táviratilag már előre megrendelte a szállodai szobáját. Hegyfark és Nagyláz falvak között a főúton, Ungvártól kb. 10 km-re sokak által ismert szokása szerint gyalog felkapaszkodott a Lázi-domb tetejére, miközben útítársa Rochlitz Nándor¹³ (1846–1913)

magyar királyi főerdész, a hegyvidéki kirendeltség Ung vármegyei megbízottja a fogaton haladt tovább. A főerdész egyszer csak azt hallotta, hogy a domb peremén pisztoly dörent. Feltekintve látta, hogy Egán fejfelé lefelé zuhant az árokba. A súlyosan megsérült Egánt a lovas fogaton vitték vissza Ungvárra, ahol 12,30 órakor a közkórházban meghalt anélkül, hogy visszanyerte volna eszméletét. A helyi törvényszék két tagja, csicserei Orosz Ádám (?–?) vizsgálóbíró és kézdi Polányi Aladár (1863?–1909) beregszászi királyi al-ügyész a helyszíni szemlén felvett jegyzőkönyvben az öngyilkosságot teljesen kizártnak nyilvánította. Ezek után meglepő, hogy a miniszteri megbízott halálát követő negyedik napon, szeptember 24-én – tehát jóval a hivatalos vizsgálat lezárulása előtt! – tartott Ung vármegyei soros közgyűlés jegyzőkönyve már így fogalmazott az alispáni jelentés alapján: „teljes meghatottsággal és fájdalommal terjeszti elő a törvényhatósági bizottságnak (...) [Egán Ede] váratlanul történt és általános megdöbbenést keltett balesetét”. Erdemeinek méltatása után az alispán azt is közölte: „férfíui erejének, tudásának teljességében virágzó életét saját fegyvere okozta véletlen baleset oltotta ki”.¹⁴

A hetekig tartó nyomozás után – mely érthetetlen (vagy nagyon is érthető!) módon, nem folyt kellő eréllyel – a hivatalos vizsgálóbizottság véletlen balesetet állapított meg. Közben a fővárosi liberális, illetve szabadkőműves kézzben lévő újságok kivétel nélkül, kezdettől fogva balesetről vagy öngyilkosságról írtak, de Egán halálának körülményeit a sajtó és a közvélemény hónapokig vitatta. A számos ellentmondás miatt Bihar Jenő (1882–1951) újságíró, a *Magyar Állam* című egyetemes politikai napilap belső munkatársa beható magánnyomozást folytatott, és büntetőjogi részletességgel, a végzetes út körülményeinek alapos feltárásával, az érvek és ellenérvek éles logikájú cáfolatával arra a következtetésre jutott: „nincs kétség benne, hogy *Egán Ede orvgyilkosságnak áldozata*” lett.¹⁵ Bihar Jenő kiderítette azt is, hogy az Egán halála előtti napon, Munkácson izgatottságra utaló, kusza betűkkel írt levelezőlapot adtak fel leveles postaszekrénybe. Hibásan volt címezve Ungvárra, ezért a posta nem kézbesítette. Nehezen olvasható szövegéből az újságíró kibetűzte: „Egán még köztünk pusztít, még él, bár csak elveszne már... No de ma vagy holnap!” A nyomozás ezt a szálát sem vette figyelembe a haláleset körülményeinek a vizsgálatánál. Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy amikor Egán rádöbbsent küldetésének veszélyeire és életbiztosítást akart kötni, azt egyetlen bank sem vállalta. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter járt közbe, de így is csak hosszas tárgyalás után sikerült Egánnak egy életbiztosító társasággal szerződést kötnie.¹⁶

Az orvgyilkosságot erősítette meg egy későbbi emlékezés, amely szerint a tragikus haláleset napján Egán Ede, a Munkácsra menet útba eső Hegyfark községgel szomszédos Nagyláz faluban élő Plotényi család vendége lett volna. Ennek legnevesebb tagja, Plotényi Nándor (1844–1933) hegedű- és zongoraművész, aki 1896-ban költözött Nagylázra. Az emlékező, dr. Szakáts Istvánné anyai nagyszülei rokonságban voltak a famíliával, így közvetlenül értesült a történekről: „most még egyszer visszatérek Egán Edére, meggyilkolására. Ez a bűntény nagy port vert fel s talán a ’Tiszaeszlári pör’¹⁷ közelsége tehetta, hogy ’hivatalosan fel nem derítettett’ (...) Egán azon a bizonyos napon éppen a Plotényi-kastélyba volt hivatalos ebédre. Kocsin indult el Ungvárról. A hintóban mellette foglalt helyet barátja, Rochlitz [Nándor fő-] erdőtanácsos, a bakon meg a kocsis. A lovak lassan húztak fel a Nagyláz felé vezető kaptatón. Amikor már majd a dombtetőre értek – ahonnan messzi vidékre látni, jön-e jármű vagy ember –, a kazárok csapata előszaladt a fák mögül és túlerőben lévén, kirángatta Egánt a kocsiból. Mindez villámgyorsan történt. Egánt a saját revolverével lőtték agyon, az árkon túli mogyorófa bokor mögött. A másik két utast azzal rémítették halálra, amennyiben mást vallanak, mint hogy Egán öngyilkosságot követett el, családtagjaiknak még az irmagját is kiirtják. S nagy fenyegetés volt az akkor, így emlegették később is mindég Ungban. (...) A kocsis rövidebb azután visszabujdosott verhovinai kis falujába, Rochlitz erdőtanácsos később, a halálos ágyához kért két tanúnak mondotta el a gyilkosság hiteles történetét”.¹⁸ Erre a következtetésre jutott egy kortárs ukrán történész, Ivan Mandrik is: „Egyesek öngyilkosságról, mások véletlen balesetről beszéltek. Halálának legvalószínűbb oka: orvgyilkosság”.¹⁹ A kárpátaljai köznép bosszút gyanított halála mögött, amiről évtizedekig beszéltek a hegyvidéki falvakban. Egán Ede holttestét az ungvár-ceholnyai templomban ravatalozták fel. Nagy részvételrel búcsúztatták, a gyászszertartáson rutének ezrei vettek részt. Ezt követően földi maradványait a Vas vármegyei Borostyánkőre szállították, ahol a családi sírboltban helyezték örök nyugalomra.²⁰

Bartha Miklós két írásában emlékezett meg Egán Ede haláláról. Az első vezércikk, ennek elején közölte azt a mélységesen együttérző levelet, amelyet „a népgondozást gyakorló” Firczak Gyula munkácsi görög katolikus püspök, „kinek fölajdulására indult meg” a hegyvidéki mozgalom, küldött Egán Edénének. De nem így írt „a felekezeti türelmetlenségben szenvedő” *Budapesti Napló*, amely „egy ostobán nevetséges ’nyomozás’ alapján kürtöli, hogy Egán Ede öngyilkos volt, és rejtegetett gyanúsítással tapossa meg e tiszta életű, nemes és önfeláldozó férfiú emlékét.”

A nyomozást az érdekelt felek, az Egánnal életbiztosítást kötött társaságok folytatták, amelyeknek ugyanis, ha öngyilkosságot állapítanak meg, akkor nem kell fizetniük. A pénzük megmentése volt a fő céljuk, ezért semmitmondó körülményeket toltak előtérbe. Egán Ede a halála előtti éjszakán egész éjjel írt, többek között Bartha Miklósnak is egy hosszú levelet. Ez az állapot volt nála a természetes: éjjelenként írt, nappal cselekedett. Napközben aludt, akár az ebéd két fogása között, akár lovas fogaton utazva, amikor csak rövid alkalma volt rá. „Nem egyszer hallottam tőle: most alszom 15 percet. Úgy történt. (...) Ezért volt a társaságban is gyakran szórakozott.” A *Budapesti Napló* szerint Egánnak sietős útja volt Munkácsra, mert az újság szerint „attól függött az élete, hogy Munkácson valamit elvégezzen. (...) Félt ama sürgős ügy elintézésétől”, de azt nem végezte el és útközben öngyilkos lett. Ilyen következtetéssel – írta Bartha – „derekasan meg lehet háborítani a sír nyugalma és alaposan el lehet homályosítani a legtisztább emléket is. (...) Amíg éltél, addig Sándor Pál képviselő úr nem tette közzé leveleidet. Pedig köröskörül meg voltál támadva. Felekezeti szempontokkal vádoltak. Azok a levelek elszlalták volna a gyanút és megcáfolták volna a vádat. De Sándor Pál képviselő úrnak akkor nem jutott eszébe barátja védelmére kelni. (...) Amíg éltél, jó vitéze voltál a magyar ügynek. Bíráltak alaptalanul, mocskoltak durván. Sokan elítéltek, kevesen védelmeztek, a szegény rutének szerettek. Szíved talán most is ég e hazának földjéért. Ezt a nagy szívet oda kellett volna temetni Szolyvára, hogy legyen annak az árván maradt népnek egy búcsújáró helye. (...) Amíg éltél: meghurcoltak. Most, hogy halva vagy: megrúgják a sírodat”.²¹

Bartha Miklós a második, Egán Edére emlékező cikkében felvázolta pályáját, küzdelmeit, az ellene felhozott vádakat. Aztán indítványozta, hogy Egán Ede emlékét örökítsék meg Szolyván, munkásságának központjában. A gyűjtés már megkezdődött gróf Almásy Imre (1868–1929) kettőszáz koronás adományával, a további felajánlásokat a kolozsvári *Ellenzék* szerkesztősége fogadja, és arról nyilvánosan elszámol.²² A Szolyvára tervezett Egán-emlékmű végül nem valósult meg.

Néhány héttel Egán Ede meggyilkolása után, 1901 novemberében jelent meg Kolozsváron az *Ellenzék* Könyvnyomda gondozásában Bartha Miklós alkotása, a *Kazár földön*, a magyar szociográfiai irodalom legelső alapműve, 328 oldalon. A könyv 2. oldalán a következő szöveg olvasható: „IGAZ SZERETETTEL ÉS BARÁTI HŰSÉGGEL AJÁNLOM E KÖNYVET A VISZONTLÁTÁSIG borostyánkői EGÁN EDE EMLÉKÉNEK. Budapest, 1901. november hó. BARTHA MIKLÓS”.

Könyvében igen szemléletesen, gyakran a kortárs híres francia író, Émile Zola (1840–1902) nevéhez kötődő naturalista látásmóddal számolt be a rutén nép helyzetéről. Bartha tudatosan „kazárok”-nak nevezte a Galiciából Kárpátaljára tömegesen beözönlött és uzsorából élő lengyel (orosz) zsidóságot, hogy élesen megkülönböztesse a magyar haza gyarapítását elősegítő, beilleszkedett zsidóságtól.²³

Immár több mint egy évszázada bizonyos körök igyekeznek besározni vagy félremagyarázni Egán Ede munkásságát, elfeledtetni emlékezetét. Hét évtizeddel ezelőtti értékelése ma sem vesztett időszerűségéből. „Egán nem volt antiszemita a meghatározás mai értelmében, bár jogosan féltette nemzetét az elkövetkező gazdasági és társadalmi aránytalanságtól. Amikor a kelet-galíciai beszivárgás ellen megfeszített erővel küzdött, a ’kazárság’ beözönlését a magyar közvélemény ellenkező pólusán a finánciókés id. Chorin Ferenc és a polgári liberális politikus Vázsonyi Vilmos is egészségtelennek és üldözendőnek nyilvánította. Egán, ha ugyan szabad még megkockáztatni felmagasztosuló alakjával kapcsolatban a diszkreditált jelzőt: *magyar humanista* volt, aki Kárpátalján a két keze után élő földmunkás zsidó családoknak is juttatott földet és élelmet az inségakció során”.²⁴ Egán az emlékezetes munkácsi értekezleten kijelentette: „*én nem vagyok antiszemita* sem, legalább nem a szó utcai értelmében, sem nyíltan, sem titokban. (...) soha nem néztem a fajt, ha az egyén jellemében rokonszenves vonásokat találtam. (...) *nem magyarnak* tekintem azon zsidót (...) ki másnak a pártját fogja, akármit követett el az illető a társadalmi rend vagy a magyar állam érdekével szemben, csak azért, mert zsidó”.²⁵

A *Kazár földön* 1901. évi első kiadásának mindössze annyi eredménye volt, hogy Bartha Miklós körül „az úri kaszinós” körökben megdermedt a levegő a Schönborn-Buchheim hitbizomány, a munkács–szentmiklósi uradalom, vagyis a nagybirtok súlyos bírálata miatt. A másik oldalon a sajtó vált „tartózkodó”-vá a felvázolt kazár arcképek következtében. „A kor legnagyobb közíróját elszigetelték, megsiketültek a szavai”.²⁶ A *Kazár földön* második kiadásának függelékeként 1908-ban a szerkesztők összegyűjtötték azokat a hírlapi cikkeket – A „*Kazár földön*” és a *sajtó* címmel –, amelyek Egán Ede vértanúhalála és Bartha Miklós könyvének alkalmával láttak napvilágot. Összesen tizennyolc írás, amelyeket – természetesen – különböző szellemiségű és pártállású lapokban közöltek.²⁷ A jeles író, lapszerkesztő Benedek Elek (1859–1929) vezércikkben méltatta Bartha művét a *Magyarország* hasábjain: „gyönyörűen megírott könyv, az ő tollára büszke lehet minden székely-magyar”.²⁸

Számos lap azonban egyszerűen elhallgatta a könyvet. A *Debrecen* című politikai napilap ezt írta: „Még mielőtt megjelent volna, ’veszett hírét’ költötték némely újságok, hogy zsidó vérbe mártotta a tollát Bartha Miklós, mikor ezen könyvét írta. Ugyanis ez a könyv részletekben jelent meg az ’Ellenzék’ tárcahasábjain, ezek a kóstoltatók piros posztóként hatottak a mélyen tisztelt sajtó némely kuruttyoló békáira”.²⁹ Bartha életrajzírója, rokona Sebesi Samu (1859–1930) erdélyi író véleménye a *Kazár földön* kapcsán: „a lapok legnagyobb része nagy elismeréssel nyilatkozott róla. Ellenségei pedig behatóbb bírálattal ráfogták, hogy antiszemita irányzattal íratott. Ennek az állításnak csak annyiban van némi alapja, hogy Bartha az élőködés céljából bevándorolt idegen zsidónak testi és lelki szennyét olyan elementáris erővel festette meg, hogy a magyar zsidók is megdöbbenek fajok rútságának hűséges rajzából. Az elfogulatlan és intelligens zsidóság azonban nem látta benne az antiszemita tendenciát”.³⁰

Kovács Aladár írta később, 1939-ben a *Kazár földön* harmadik magyar kiadásának bevezetőjében: „Akkor [1901 őszén] kiszedték könyvnek, de így is alig jutott el a közönséghez. Fanatikus kicsi zsidók futottak szét az országban. Kivették az olvasó kezéből, összevásárolták minden található példányát s malomban örölték meg. Pedig nem antiszemita könyv. A legforróbban emberi s a legeurópaibban magyar könyv”.³¹

A *Kazár földön* megjelenése után Bartha Miklóst még többen támadták. Amíg ő barátairól különösen nagy szeretettel és gyöngédséggel beszélt, addig például apró ellenségeitől, akik a „személtapok”-ban állandóan rágalmazták és mocskolták, nem sajnálta a maró gúnyjának gyakran kemény, de találó csapásait. „Ezek az emberek – emlegette – olyanok, mint a poloskák. Ha nem bántod: csípnek, ha eltaposod: bűdösek!”

Bartha Miklós 1903. január derekán egyik írásában ismét visszatért az ország legégetőbb kérdésére, a tömeges kazár bevándorlásra, és eközben számos, igencsak elgondolkodtató tényre mutatott rá. Az egyenjogúsítás idején pár száz ezren lehettek. „Most több van egymilliónál. (...) Ebből a számból legalább négyszázezer Beregben, Máramarosban, Ungban, Zemplénben, Szabolcsban, Szatmárban, Szolnok-Dobokában és Beszterce-Naszódon lézengő kazár. Három annyian vannak, mint a szászok; majdnem ugyanannyian, mint a székelyek. Hát ez sok. Itt már a szemünk láttára egy valóságos népvándorlás ment végbe. (...) Tény, hogy vagyon nélkül jöttek. Tény, hogy a megélhetésnek egyetlen legitim forrását felmutatni nem tudták. Tény, hogy az emberi kultúra legalacsonyabb fokán is alól állottak. Tény, hogy a

produktív munkának minden nemétől tartózkodtak. Mégis bebocsájtottuk őket tömegesen, ellenőrzés és akadály nélkül. (...) Működésüket látták a magyar hatóságok. (...) Látták, elnézték és túrték. (...) Érvényesült az a delikát [tapintatos] felfogás, hogy nem illik a zsidót bántani. A bevándorlási törvényjavaslatban is ez a felfogás érvényesül. Mindenki tudja, hogy ez a javaslat a zsidó bevándorlás miatt jött létre. A forró kását azonban kerülgetjük. Immár nem is gyöngédek vagyunk, hanem hipokriták [képmutatók]. Nem merjük nevén szólítani a gyermeket. A kormány ötöl-hatol (...) inkább üt csorbát az alkotmányos szabadságon, (...) mintsem őszinte legyen. Pedig ott fekszenek a hivatalos adatok. (...) Lukács [László] Darányi [Ignác], Széll [Kálmán] miniszterek (...) a fiókukban őrzik Egán Ede bizalmas jelentéseit. Nincs ember a földön, aki meg tudná gyöngíteni az Egán adatait. Mert ő becsületes, őszinte és humánus ember volt minden ízében. Csupán a bűnt üldözte ő. A Felvidéknek az a része, hol a kazárok laknak, egy rémes büntanya. Ez a bevándorló sereg ellenség gyanánt lepte el azt a vidéket. Pusztít, gyújtogat, lop, orgazdaságot űz, fosztogat, csal, hamisít. Sohasem láttam, nem is képzeltem olyan istencsapást, amilyent ott tapasztaltam. (...) A kormány ezt jól tudja. Hiszen az Egán-féle akciót ezért indította. A bevándorlási törvényjavaslatot is ezért készítette.” Bartha ezután keményen bírálta a kormányt, hogy a fenti tények ellenére nem gátolja meg a galíciai, az oroszországi és a romániai tömeges zsidó bevándorlást. Ha cselekedne, az „őszinte beszéd volna és becsületes. Ezt aztán meg is lehetne ám indokolni! Ott hevernek a hivatalos jelentések. (...) A bennszülöttek irtózatos nyomorát emberről-emberre ki lehetne mutatni. És kétségtelenül lehetne bizonyítani, hogy a birtokrendezés által elgyöngített népünket a kazár szívta ki véglegesen és döntötte hajmeresztő ínségbe és nyomorba. Ezt az indoklást megértené a világ és megértenék a Mózes-hitű magyarok is. És védekezési őszinteségünket megtapsolná a világ”.³²

Bartha Miklós 1905. október elején hirtelen megbetegedett, és október 19-én a budapest-belvárosi lakásában „agyszélhűdésben” (agyvérzés) elhunyt. Halála országszerte mély és igaz részvétet keltett. Sebesi Samu szerint: „Mindenki érezte, hogy a nemzeti ügy fényes tehetségű harcosa dőlt ki a csatasorból.” A Kerepesi temetőben 21-én hatalmas tömeg részvétele mellett, Budapest székesfőváros által adományozott dísz-sírhelyben helyezték örök nyugalomra. Síremlékét, Kallós Ede (1866–1950) szobrász alkotását Bartha Miklós halálának második évfordulóján, 1907-ben Wekerle Sándor (1848–1921) miniszterelnök – aki joghallgató korukban a legjobb barátja

volt – avatta fel. Közben 1906. június 5-én, Kolozsváron az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE XXII. közgyűlésén dr. Csernátóni Gyula (1858–1910), az egyesület igazgatósági tagja emlékezett meg Bartha Miklós életéről és méltatta gazdag munkásságát. „Csak az maradandó, a mit lelkünk hevével és szívünk vérével alkottunk. Bartha Miklós így kezdeményezte és segített megalkotni az E. M. K. E.-t, s ebben örök emléket állított magának!”³³

Bartha Miklós másfélszeres életnagyságú (250 cm magas) egész alakos bronzból öntött szobrát, Istók János (1873–1972) alkotását 1914. június 21-én avatták fel a budapesti Városligetben. Magyarország 1944–1945. évi szovjet katonai megszállása után a „demokratikus” magyar hatalom „természetesen” tiltólistára, az elhallgatásba száműzte Bartha Miklóst és remekművét. Szobrát 1949-ben ledöntötték, a talapzatát elbontották, és az alkotást a nyilvánosság elől elrejtették. Évtizedek múltán derült ki, hogy a Budapest Galéria raktárában porosodott, és azóta is. Csak napjainkban, került újra napirendre az emlékmű visszaállítása³⁴, annál is inkább, mert az szilárd jogi alapokon és helyzetben nyugszik, amely a következő pontokban foglalható össze. Elsőként fontos emlékeztetni arra, hogy Bartha Miklós szobra közadakozásból készült. A szoborállító bizottság az alkotást Budapest főváros gondjaira, fenntartására bízta, amelyet gróf Festetics Géza (1865–1917) alpolgármester az avatáson hivatalosan is átvett. Ennek ellenére az emlékmű soha nem volt és nem is lett Budapest tulajdona, mindvégig azoké volt, akik adományoztak a felállítására. A tulajdonosi jogokat viszont a szoborállító bizottság képviselte és gyakorolta. E testület beleegyezése nélkül azonban senkinek, sem Budapest fővárosnak, sem az államnak nem volt joga lebontani és helyéről eltávolítani. Egyértelmű, hogy a lerombolása jogsértő volt, és a főváros a szobor galériában való tartásával jelenleg is jogsértő állapotot tart fenn. Ezt csak egyetlen módon lehet megszüntetni, ha Bartha Miklós emlékművét az eredeti állapotában helyreállítják, és újraavatásával átadják a nagyközönségnek, a nemzetnek.

A székelyföldi Rugonfalva Református Egyházközségének küldöttsége 2014. június 3-án tett budapesti látogatása során levélben kérte Dr. Kövér Lászlót, a Magyar Országgyűlés elnökét, hogy tekintélyét vesse latba a szobor újbóli felállítására érdekében. A küldöttség tagjai élén Barabás Csaba lelkipásztor érvelt a Parlamentben a törvényes állapot visszaállítása mellett, amelyet Dr. Veress László házelnöki titkárságvezető hallgatott meg, és vette át a rugonfalvai küldöttség kérelmét.

Bartha Miklós személyisége, munkássága – immár több mint egy évszázad múltán – némelyekben még ma is indulatokat kelt, illetve hív elő, különösen főműve, a *Kazár földön*. Miközben példát vehetünk, és magyarságot, nemzettudatot, emberséget tanulhatunk tőle.

Végül a tanulságokat elemezzük, és összegezzük nemzetpolitikai szempontból. Abból az alapvető tényből kell kiindulnunk, hogy a Habsburg Birodalom szerkezetét átalakító 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után Ausztria és Magyarország a belügyeit tekintve önálló lett, és fél évszázadon keresztül ebben a keretben léteztek. Ugyanakkor a külföld felé egységes államot (Osztrák–Magyar Monarchia) alkottak, amelyet a Habsburg-házból való uralkodó személye és az ún. *közös ügyek* (külföldi, hadügyi és az ezek fedezetét szolgáló pénzügy) kapcsolta össze. A kettős berendezkedésnek megfelelően mind az Osztrák Császárság, mind a Magyar Királyság az önálló államiság jelképeivel (saját főváros, zászló, himnusz) is rendelkezett és jogilag teljesen egyenlő volt. A birodalom mindkét felében saját törvényhozás, kormány, közigazgatás és igazságszolgáltatás működött.

Ausztria–Magyarország tényleges irányítását és a külpolitikát azonban továbbra is Habsburg-udvar határozta meg, mert Bécsben működtek a közös kormánysszervek, és az uralkodó volt a hadsereg legfőbb vezére. Az 1867. évi kiegyezés utáni fél évszázadban a Magyar Királyság területén átfogó és erőteljes gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulás, fejlődés, szellemi gyarapodás zajlott le, amely a végletekig liberális államberendezkedésből következően számos ellentmondást, feszültséget is eredményezett.

A magyar mezőgazdaságot Darányi Ignác jogász, agrárpolitikus újította meg, aki két időszakban (1895–1903) és (1906–1910), összesen tizenkét évig vezette a földművelésügyi minisztériumot. Joggal tarthatjuk a magyar nemzetpolitika első előfutárának, akinek a velejéig liberális államrendben sikerült megvalósítania a „magyar földön magyar élet” gondolatban összefoglalható célkitűzéseit. Ezek főelemei: birtokpolitika, telepítés, népnevelés, példaadás, gazdasági szakoktatás, ismeretterjesztés, kísérletügy, értékesítés megszervezése, hitelrendezés, olcsó hitelek megteremtése, munkáskérdés megoldása és szociális reformok.

Az előbbiek végrehajtásához Darányi Ignácnak túl kellett lépnie a szabadelvűség, a liberalizmus akkor megfellebbezhetetlennek tekintett „laissez faire” elvén, amelyet pártja, a kormányzó Szabadelvű Párt is képviselt. Ennek lényege, hogy az államnak nem szabad beleszólnia polgárai magánéletébe, ne segítsen, hanem hagyja magukra a rászorulókat, a gyengéket, az elesetteket.

Darányi valódi nemzetpolitikusként a szabadelvűséget, a liberalizmust *eszköz-ként* használta fel célkitűzéseinek megvalósítására. Döntő szerepe volt abban, hogy az Északkeleti-Felvidéken, másképpen a Kárpátok alján, azaz Kárpátalján élő szegény sorsú, elsősorban rutén (ruszin) lakosság gazdasági és szociális felemelésére a Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök által 1897-ben kezdeményezett hegyvidéki gazdasági akció kiteljesedett, és a következő két évtizedben jelentős eredményeket ért el. Már ezt megelőzően, az 1870-es évek elején kezdődött az Északkelet-Felvidékre történő tömeges galíciai izraelita (kazár) bevándorlás, illetve a zsidóság magyarországi további térfoglalása, valamint a vidék tót (szlovák), rutén (ruszin) és magyar lakosai százezreinek kivándorlása a tengerentúlra, mindenekelőtt az Egyesült Államokba.

A hegyvidéki gazdasági akció megvalósítója a magyar nemzetpolitika másik előfutára, Egán Ede a kor legkiválóbb közgazdásza, a magyar és a ruszin nép vértanúja volt. A Darányi által 1898 tavaszán miniszteri biztossá kinevezett Egán, Szolyva járási székhelyen állította fel a Magyar Királyi Földművelésügyi Ministerium Hegyvidéki Kirendeltségét, amely megkezdte egy nagy ívű – mai kifejezéssel – vidékfejlesztés (állami földbérletek, havasi legelők juttatása a szegény sorsú gazdáknak, állattenyésztés fejlesztése, a Galíciából bevándorolt izraeliták által űzött gátlástalan uzsora letörésére hitelszövetkezetek alakítása, áruraktár boltok létesítése stb.) végrehajtását.

A miniszteri biztos és munkatársainak élete állandó veszélyben forgott, különösen az uzsora visszaszorításában elért sikerei miatt. Egánt először a Vereckei-hágónál működő kazár kocsmáros akarta megmérgezni, a másik esetben „az éj sötétjében lesből lőttek rá”. Az Egán által a beregi Szarvasháza községben (Alsóvereckei járás) felállított hitelszövetkezeti áruraktár boltkezelőjét 1900 szeptemberében egy „bevándorlottak” által felbérelt fuvaros két pisztolylövéssel halálosan megsebesítette. Az „államszki boltban” ugyanis jó és olcsó árukat kínáltak, emiatt az uzsorások szatócsüzleteit a vásárlók elkerülték.³⁵

Máramaros vármegyében a hívei uzsorától való megmentésére Tegze Géza görög katolikus lelkész hozta létre az első hitelszövetkezetet, emiatt az elmúlt években a házat négy alkalommal felgyújtották, legutóbb éjjel a lakására törtek. A két merénylőt puskatussal verte ki a hálószobából, közülük az egyik a feleségét késsel megszurta. Az ügy a képviselőház 1900. március 16-án tartott ülésén is napirendre került.³⁶

Egán Ede tevékenységét 1901. első felében hónapokig nemcsak akadályozta a helyettesének odahelyezett szabadkőműves Páris Frigyes, hanem folyamatosan rágalmozta is a liberális sajtóban. A nyíltan szabadkőműves

volt királyi ügyésznek és titkos megbízóinak ugyanis fő célja Egán megbuktatása és a gazdasági akció kudarcba fullasztása volt. További céljait Egán Ede nem tudta valóra váltani, mert 1901 szeptemberében bekövetkezett halálának legvalószínűbb oka orvgyilkosság volt. A liberális újságok azonnal véletlen balesetről vagy öngyilkosságról írtak, amelyet erősen megkérdőjelezett a ruszinság és a közvélemény jelentős része.

Páris Frigyes később, 1904-ben kiadott (korábban idézett) „Tájékoztató”-jában leleplezte önmagát, amikor azt írta: azért ment a kirendeltséghez, hogy „az actiót nyugodt mederbe tereljem”. Egyértelmű tehát, hogy annak vezetését akarta átvenni. Ugyancsak Páris közölte röpiratában, hogy 1901. szeptember 20-án délután értesült Egán haláláról. Érdekes, hogy éppen ezen a napon küldött párbajra kihívó levelet Egánnak Munkácsra (az *Ujság* című lap szerint Szolyvára), amivel igazolja: még a közelében sem volt a végzetes helyszínnek, sőt tanúi is vannak, a felkért párbajsegédek. A módszer arra emlékeztet, amikor valaki alibit kovácsol magának. Levele három nap múlva érkezett vissza felbontatlanul, feltehetően Budapestre. Ezután Máramaroszigetre utazott, és az ottani közjegyző előtt nyitotta fel a küldeményét. Páris azt is megemlítette, hogy ő az egyetlen személy, akit nem hivatalosan meggyanúsítottak Egán halálával kapcsolatban.

A magyar nemzetpolitika harmadik előfutára Kazy József volt, aki a hegyvidéki akció irányítása során Egán Ede törekvéseit folytatta. Kazy ezen kívül, 1909-től a földművelésügyi tárca Erdélyrészi (Székelyföldi) és Felvidéki Miniszteri Kirendeltségeit – melyek székhelye Marosvásárhely (Maros-Torda vm.), illetve Zsolna (Trencsén vm.) városa volt – is miniszteri megbízottként vezette.

A három jeles nemzetpolitikusként meg kellett küzdeni kora legégetőbb társadalmi kérdéseivel, amelyek igen erőteljesen csapódtak le a történeti Magyarország egyik legszegényebb táján, az Északkeleti-Felvidéken, s Kárpátalján. A kezdetben „öszönösnek” tűnő két mozgalom, a kivándorlás és a folyamatos galíciai beköltözés, illetve az igen magas izraelita népszaporulat már az 1870-es évektől összefonódott, és a következő évtizedekben részleges népcserét eredményezett. Ebben a közegben, az 1890-es évek végétől már harmadik elemként volt jelen a magyar kormány hegyvidéki gazdasági akciója.

A Magyarországra bevándorolt zsidóság térfoglalását döntően elősegítette, hogy (Habsburg) I. Ferenc József király 1867. december 27-én jóváhagyta „az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében” című 1867. évi XVII. törvénycikket.³⁷ Ez jelentősen hozzájárult az alábbi adatsorok

alakulásához: „A zsidók száma a még mindig nagyarányú bevándorlás következtében 1850 és 1880 között 250 ezerről 625 ezerre emelkedett, 1890-ben pedig elérte a 707 ezret”.³⁸ A király 1895. október 16-án szentesítette az 1895. évi XLII. törvénycikket, amely az izraelita vallást törvényesen bevett felekezetté nyilvánította, amely még tovább erősítette a magyarországi zsidóság helyzetét.

Az 1910. évi népszámlálási adatok szerint az 1000 holdon felüli nagybirtokok tulajdonosainak 19,9%-a; a 200 és 1000 hold közötti birtokosok 19,0; az előbbi két csoportban a nagybérlők 73,2; illetve 62,0-a; a 100–200 holdat bérlők 27,1; az ipari tisztviselők 43,9-a; az önálló kereskedők 54,0; a hitelügyi, illetve a kereskedelmi tisztviselők 42,0; illetve 62,1; a hitelintézetek tulajdonosainak 85,0; az orvosok 48,9; ügyvédek 45,2; igazgatószolgálatban működők 25,6; a magánmérnökök 37,6; a hírlapírók 42,4; irodalomban és művészetekben alkotók 26,2%-a volt izraelita.³⁹

A későbbi munkácsi Hegyvidéki kirendeltség központi működési területén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyében és városaiban az 1881. évi népszámlás szerint összesen 572 897 lakos élt, akik közül 78 424 (13,68%) fő volt izraelita. A hegyvidéki akciót később (1904-ben) *Zemplén* vármegyére is kiterjesztették, a megyeszékhely Újhely (Sátoralja-) nagyközséggel együtt 1881-ben a megye összlakossága 275 175 fő volt, ebből izraelita 31 662 (11,49%). Az öt vármegyében, 1881-ben mindösszesen 110 036 izraelita lakos élt,⁴⁰ vagyis az ország akkori összes zsidó lakosságának (625 ezer fő) 17,60%-a.

Az európai hajó kikötők adatai szerint a Magyar Királyság területéről 1871 és 1900 között 97 717 fő vándorolt ki a tengerentúlra az Egyesült Államokba, akik közül – erre csak 1898-ig van adat – 82 364 személy érkezett az USA-ba. Az 1880-as évek elejétől túlnyomó részük már az Északkeleti-Felvidékről származó tót és rutén nemzetiségű volt.⁴¹ A nyugat-európai adatok az 1870-es évek elejétől 1898-ig szórványosak, a magyarországi kitelepülők száma feltehetően eléri a több tízezer főt. Hozzáátve a fentebbi közel 100 ezer fős amerikai bevándorlást, az Északkeleti-Felvidék ekkori embervesztését „pótolta” az izraelita bevándorlás, illetve a már letelepült galíciaiak kiugróan magas népszaporulata.

Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye összlakossága a városokkal együtt 647 891 fő, ebből izraelita 128 791 (19,88%), mely szerint a hegyvidéki akció működési törzsterületén már minden ötödik lakos izraelita volt. A hegyvidéki gazdasági mozgalmat 1904. második felében újabb két megyére terjesztették ki, ezek adatai 1910-

ben: *Zemplén vármegye és Sátoraljaiújhely* (ekkor már város) összlakossága 343 194 fő, ebből izraelita 33 041 (9,62%). *Sáros vármegye* népessége a városokkal együtt: 174 620 fő, ebből izraelita 12 323 (7,05%).

A munkácsi Hegyvidéki kirendeltség működési területén elhelyezkedő fentebbi hat vármegyében 1910-ben összesen 174 155 izraelita lakos élt. Igen jelentős számú volt ekkoriban a zsidóság létszáma két szomszédos vármegyében is. *Szabolcs megye* és *Nyíregyháza* lakossága együttesen 319 818 fő volt, ebből izraelita 25 316 (7,91%). *Szatmár megye; Felsőbánya, Nagybánya, Nagykároly* (az utóbbi a vármegye székhelye), valamint *Szatmárnémeti* törvényhatósági jogú város ekkori össznépessége 396 632 fő, ebből izraelita 29 468 (7,42%).⁴² Összefoglalva: az 1910. évi népszámlálás szerint Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyében 128 791; Zemplén, Szatmár és Szabolcs megyében 80 631; Sáros és Szepes megyében 19 798, mindösszesen 236 414 izraelita lakos élt, a harminc évvel korábbinak több mint kétszerese.

Az előbbiekkal szemben vessük össze a kivándorlási adatokat, amelyek – mint állami hivatalos adatok – csak 1899 és 1913 között állnak a rendelkezésünkre. A tengerentúlra, döntően az USA-ba, Kanadába és Dél-Amerikába, valamint Nyugat-Európába s Romániába kitelepültek száma a fenti kilenc vármegyében: Ung 45 569, Bereg 22 711, Máramaros 9938, Ugocsa 11 735, Zemplén 82 289, Sáros 49 969, Szepes 45 490, Szabolcs 37 032, Szatmár 28 272 fő, mindösszesen 333 005 volt.

A fentebbi adatokból a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a kivándorlás, illetve a bevándorlás során az 1870-es évektől az 1910-es évek elejéig az Északkeleti-Felvidék vármegyéiben – különösen Zempléntől Máramarosig, valamint Szabolcsig – *valóságos szervezett népcseré történt*. Miközben ügynökök közreműködésével ugyanis több mint 350 ezer, többségében ruthén/ruszin, magyar és tót (szlovák) vándorolt ki a vidékről Amerikába, az előző időszak végére Galíciából mintegy 250 ezer izraelita költözött be nagyrészt a helyükre, és az uzsorások, kocsmárosok közreműködésével vette birtokba hátrahagyott javaikat (házaikat, földjüket stb.), illetve már lakott az Északkeleti-Felvidéken.

Számos uzsorás és kocsmáros tíz, húsz, sőt ennél jóval több portát szerzett meg a rutén, a magyar és tót kivándorlóktól az adósságaik fejében. A Károlyi Mihály kormányába 1918. november 4-én hadügyi államtitkárnak kinevezett korábbi újságíró, Fényes László 1910. december közepén *Az Est* című lapban öt részből álló cikksorozatban számolt be „*Hegyvidéki emberek*” címmel a Máramaros vármegyei állapotokról. Például a járási székhely Ökörmező nagy-

községben Ziszovics Leiser Icig nevére alig három év alatt, 1907. július 20. és 1910. április 9. között „egyezségi átírás”, illetve „végrehajtás útján” összesen 37 helyi rutén lakos házat és javait telekkönyvezték. A cikk ezek betétszámaint is közölte a bejegyzések időpontjával együtt. *„Százötvenkét végrehajtás van most kitűzve december hó 20-ától 31-ig Ökörmezőn Ziszovics Leiser Icig javára – írta Fényes László. – (...) A legszemérletlenebb család és ezer-percetes [százalékos] uzsora révén szedte el áldozataitól Ziszovics Leiser Icig utolsó darab földjüket, miután előbb már elszedte minden egyebüket. (...) A járásbírószágon tehetetlenek ellene. Oda már kipeparált áldozattal kerülnek a felperes kazárok. Már előzetesen bírói egyezségük volt, a kazár hagyja, hogy ne fizessen egy-két részletet az áldozat s akkor véghajtást kér – és kap – a ruthén ellen. A lititáción [árverésen] pedig maga liticál [felülígér] és noha a földnek holdja ott 800–1000 korona, soha a kazár többet mint 90–100 koronát nem ad érte. Azért írtam a tudósítás elején, hogy akasztás folyik Verchovinán, a paragrafusokra akasztják fel a ruthén népet. (...) vajjon nem lehet-e ezeket az árveréseket felfüggeszteni és egész bírót eljárást hivatalból felülvizsgáltatni? (...) Tűrheti-e a közvélemény, a parlament, az állam maga, hogy a szemeláltára, a törvény minden gondolatával ellentétben, a törvény formásaival kivégezzenek egy népfajt, a melynek csak az büne, hogy kivágták alóla megélhetési forrásait?”⁴³*

Tanulmányok a megyei visszavándorlási adatok is: Ung 11 136, Bereg 4091, Máramaros 2322, Ugocsa 1503, Zemplén 26 748, Sáros 18 400, Szepes 10 806, Szabolcs 10 281, Szatmár 6555, mindösszesen 91 742 fő tért haza 1899 és 1913 között a szülőföldjére, az eltávozottaknak 27,55%-a, vagyis valamivel több, mint minden negyedik egyén.⁴⁴ Az utóbbiakhoz még hozzá kell fűznünk: ha levonjuk a hazatért kb. 100 ezer főt (1899 előtt is ezrek jöttek vissza, de azokat a hatóságok nem vették számba!), akkor a kivándorlók, illetve a galíciai bevándorlók száma a tárgyalt időszakban nagyjából azonos, mintegy 250 ezer – 250 ezer főre becsülhető. Összességében tehát kb. félmillió magyart, rutént és tótot, illetve galíciai izraelitát érintett a szervezett népcseré.

Végül a magyar nemzetpolitika fentebbi három – Darányi, Egán és Kazy – előfutárához negyedikként meg kell említenünk Bartha Miklós közíró, országgyűlési képviselőt, aki 1901. január első napján kezdte közölni a kolozsvári *Ellenzék* című lapban a *Kazár földön* című sorozatát, amely országszerte nagy visszhangot keltett. Néhány héttel Egán halála után, 1901 végén jelent meg könyv alakban, s lett a magyar szociográfiai irodalom legelső alapműve, 328 oldalon. A könyv 2. oldalán a következő szöveg olvasható: „IGAZ SZERETETTEL ÉS BARÁTI HŰSÉGGEL AJÁNLOM E KÖNYVET A

VISZONTLÁTÁSIG borostyánkői EGÁN EDE EMLÉKÉNEK. Budapest, 1901. november hó. BARTHA MIKLÓS”. Művében igen szemléletesen, gyakran a kortárs híres francia író, Émile Zola (1840–1902) nevéhez kötődő naturalista látásmóddal számolt be a rutén nép helyzetéről. Bartha tudatosan „kazárok”-nak nevezte a társállam Osztrák Császárság szomszédos Galícia tartományából a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységében korlátozott, onnan hatóságilag kiszorított, és emiatt Kárpátaljára tömegesen beözönlött, uzsorából élő lengyel-orosz zsidóságot, hogy élesen megkülönböztesse a magyar haza gyarapítását elősegítő, már beolvadt izraelitákból.

Immár több mint egy évszázada bizonyos körök igyekeznek besározni vagy félremagyarázni a magyar nemzeti érdekeket következetesen védő Egán Ede és Bartha Miklós munkásságát, elfeledtetni emlékezetét. Személyüknek mint antiszemitáknak az elítélése liberális körökben ma is jól érzékelhető. Ennek fő oka, hogy mindketten két élesen elkülönített csoportra osztották az izraelitákat: a Nyugatról korábban betelepedett és magyar hazafivá vált zsidókra, illetve a Keletről (akkor) újabban bevándoroltakra, akik formális magyarosodásuk ellenére a lelkükben idegenek maradtak. Az utóbbiak a politikai hatalom megszerzése érdekében hamarosan az 1918–1919. évi országot romboló ún. öszirózsás forradalomban, majd a magyarságpusztító proletárdiktatúrában játszottak főszerepeket.

Az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel, majd az 1939. március 15–17. között a Magyar Királyi Honvédség három napig tartó hadműveletével két évtizedes idegen, csehszlovák uralom után Kárpátalja újraegyesült Magyarországgal. A magyar kormány ezt követően 1939 júliusában újraindította a néhai Egán Ede által vezetett hegyvidéki akciót, amely 1944 májusáig a Kárpátaljai Kormányzó Biztosság vezetői, báró Perényi Zsigmond, vitéz leveldi Kozma Miklós és Tomcsányi Vilmos Pál kormányzói biztosok irányítása alatt 1944 májusáig működött. Eredményeit Kárpátalja 1944. októberi szovjet katonai megszállása, majd a kommunista diktatúra első időszakában tették tönkre.

A Szovjetunió 1991. évi felbomlása utáni időszaktól a jelenlegi Ukrajnához tartozó Kárpátalján nemcsak Egán Ede, a rutén nép társadalmi, gazdasági és szociális felemelésére indított hegyvidéki mozgalom hajdani vezetője, hanem harcostársa, Bartha Miklós is nagy megbecsülésnek örvendenek.

A magyar kormány 2016. augusztus első napján, Kárpátalján Egán Ede-tervet indított, amelynek megvalósítása az ukrán állam gáncsokodásai ellenére, egyre nagyobb eredményeket ért/ér el a kárpátaljai magyarság gazdasági, anyagi felemelésében.

JEGYZETEK:

¹ BARTHA Miklós: Kazár földön. Ellenzék Könyvnyomda, Kolozsvár, 1901. Zárszó. 319. o.

² BARTHA Miklós: A máramarosi ügy. In. Magyarország, 1902. július 30. (180. szám.)

³ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Ungvár – Державний Архів Закарпатської області Ужгород. Beregszászi fiók. Фонд/Fond. 772., опис/ориз 1. (csomó), одиниця зберігання номер/odinicja zberihannya nomer 334. (ügyiratszám), sztranyica 11., 17., 26–27. (oldal) – (A továbbiakban: KTÁL.)

⁴ KTÁL. Fond. 772., opisz 1., od. zber. nr. 334., sztr. 2. (old.)

⁵ KTÁL. Fond. 772., opisz 1., od. zber. nr. 334., sztr. 13. a, 15–18. (old.)

⁶ KTÁL. Fond. 772., opisz 1., od. zber. nr. 334., sztr. 1. (old.)

⁷ A továbbiakban a járások elnevezése után, zárójelben közöljük a községek számát.

⁸ KTÁL. Fond. 772., opisz 1., od. zber. nr. 334., sztr. 3., 5–11. (old.)

⁹ Dudinszky Nesztor, mindszentapáti (1886–1924), ungvári görög katolikus teológiai tanulmányai után, 1916-ban szentelték a munkácsi egyházmegye papjává. A máramarosi Talaborfalú, végül a beregi Latorcafé l elkészte. Újságírói érdemeinek elismeréséül 1918-ban a Pázmány Egyesület tagjává választották. Tárcaát, elbeszéléseket, verseket, tudósításokat, közérdekű cikkeket írt több fővárosi lapba, elsősorban az *Alkotmány*-ba: ebben betűjegye és álnevei: Bús Iván, D. N., Vultur. Ezen kívül szinte valamennyi kárpátaljai újságban közölte írásait, főként az ungvári Görög Katholikus Szemlében. Szolyva községben, vasúti szerencsétlenségben vesztette életét.

¹⁰ Szanh. = Szanhedrin, a zsidók legfőbb törvényszékének tanácsa az ókori Jeruzsálemben.

¹¹ Kandidál: hivatalra, megbízásra vagy kinevezésre pályázik. Ez esetben három személy kijelölése a bíró tisztségre, a választás előtt.

¹² DUDINSZKY Nesztor: Rabszolgák földjéről... Budapest, 1916. Apostol-Nyomda R.-T. 67. old.

¹³ Rochlitz Nándor (1846–1913), magyar királyi fő-erdőtanácsos. Selmecbányán (Hont vm.) végezte az erdészeti akadémiát, amelynek később a tanára is volt. Az ungvári Magyar Királyi Jóságigazgatóságnál 1872 októberében lépett állami szolgálatba. Később az ungvári Magyar Királyi Erdőhivatalhoz tartozó fenyvesvölgyi erdőgondnokság vezetője. A hegyvidéki gazdasági akcióban Egán Ede egyik legközelebbi munkatársa. A Hegyvidéki kirendeltség Ung vármegyei megbízottja előbb teljes hatáskörrel, később, 1901-től a gazdasági felügyelőséghez beosztva. Rochlitz Nándort a „rutének atyja”-ként is emlegették.

¹⁴ KTÁL. Fond. 4., opisz 14., od. zber. nr. 592., sztr. 485. (old.)

¹⁵ BIHAR Jenő: Egán Edét meggyilkolták. Budapest, 1901. 29. old. – Újráközzölve: Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért, 2018. 311–329. old.

¹⁶ BIHAR J., 1901. 31., 32. old. Lásd még: BOTLIK József: Egán Ede rejtélyes halála. In. Nagy Magyarország, V. évf., 1. szám., 2013. tavasz, 60–65. old.

¹⁷ Tiszaeszlár községben (Szabolcs vm.) 1882. április első napján, a zsidók húsvéti ünnepén eltűnt egy 14 éves keresztény cseléd lány, Solymosi Eszter, amiért vallási okokból elkövetett rituális gyilkossággal vádolták meg a helyi izraelitákat. Az esetet elsőként a tiszaeszlári születésű és a községben élő Ónody Géza (1848–?) a Hajdúnánási kerület országgyűlési képviselője ismertette a Képviselőház 1882. május 23-án tartott 109. ülésén. In. Képviselőházi Napló, 1881–1884. VI. kötet, 11. old. – A Beregsom községben született Bary József (1858–1915) vizsgálóbíró vezette nyomozást, akit eközben különböző lapokban, röpiratokban folyamatosan rágalalmaztak, gyaláztak. A vádlottakat Eötvös Károly (1842–1916) ügyvéd, országgyűlési képviselő és elvarátaí védtek. A nyíregyházi törvényszéken 1883. június 19. és augusztus 3. között 46 napig tartó perben a vádlottakat fölmentették. Ennek hírére az országban 1883. augusztus és 1884. június között kb. 130 településen zsidóellenes zavargások törtek ki, amelyeket a Tisza Kálmán (1830–1902) vezette kormány keményen elfojtott. Közben a tiszaeszlári vádlottak felmentése miatt 1883. október 6-án Istóczy Győző (1842–1915) és Ónody Géza vezetésével megalakult az Országos Antiszemita Párt, amely október 15-én közzétett nyilatkozatában „a zsidóhatalom megtörését és a zsidó befolyás ellensúlyozását” tűzte ki fő célul, és tiltakozott a galiciai zsidóság akadálytalan, tömeges betelepédése ellen. A párt az 1884. évi választásokon 17, 1887-ben 11 képviselőt juttatott be az Országgyűlésbe.

¹⁸ SZAKÁTS Istvánné, dr.: „Ungmegeyi üstökösök”. In. Magyarország (Pittsburgh, USA), 1972. december 29–30. 7. old.

¹⁹ MANDRIK, Ivan: Egán Ede és a hegyvidéki akció. In. [Kárpáti] Kalendárium ’91. Ungvár (Uzshod), 1990. Kárpáti Kiadó, 57. old.

²⁰ Egán Ede meggyilkolásának színhelyén, a Lázi-dombon 1902-ben feliratos kökeresztet állítottak a szomszédos Ungdaróc falu lakói. Az emlékjelet a szovjet korszakban, az 1980-as évek elején az Ungvár–Munkács fűt szélesítésekor eltüntették. Budapesten, a kelenföldi Egán Ede utca nevét 1945 után, a kommunista diktatúra kezdetén eltörölték. Mindez nemcsak a főváros régebbi, hanem az 1990 utáni városvezetéseit is minősíti! Miközben Kárpátalján 1990-től egyre nagyobb megbecsülés övezi Egánt: utcát, teret neveztek el róla, Ungváron „Irish Egan pub” (”Ír Egán-kocsmá”) működik. Emléktáblát és öt méter magas egész alakos szobrot állítottak a tiszteletére meggyilkolásának színhelyén. Sőt a mai Kárpátalja gazdasági felemelésének a hívószavává vált: „Új Egán Ede-programra van szükség!” – Az előbbieket lásd bővebben: BOTLIK J., 2013. tavasz, 66–67. old.

²¹ BARTHA Miklós: Egán Edéről. In. Ellenzék, 1901. október 8. (229. szám.) Újraközlve: BMÖM. 1910. III. köt., 517–521. old. – Sándor Pál (eredetileg Schlesinger, 1860–1936) politikus, gazdasági szakember, 1904-ben alapító elnöke az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülésnek, amelynek haláláig vezére maradt. Közben 1901-től 35 éven át folyamatosan országgyűlési, majd az 1918–1919-es nép-, illetve tanácsköztársaság idejét kivéve, a Horthy-korszakban is nemzet-, majd országgyűlési képviselő.

²² BARTHA Miklós: Emléket Egánnak! In. Ellenzék, 1901. október 17. (237. szám.) Újraközlve: BMÖM. 1910. III. köt., 522–524. old.

²³ BARTHA M., 1901. 83–86. old., a bevándorlásról bővebben, 91–107. old.; a közvetítésről, 115–124. old. – Az uzsoráról lásd még: SZABÓ Oreszt, 1913. 260–267. old.

²⁴ KEMÉNY Gábor: Verhovina feltámad. A ruszin sors könyve. Budapest, 1939. 98. old. – Chorin Ferenc, idősebb (1842–1925), Chorin Áron aradi rabbi unokája, aki már fontosnak tartotta, hogy a magyarországi zsidók a német nyelv helyett magyarul beszéljenek. 1867 és 1901 között néhány évet kivéve országgyűlési képviselő, a magyar gyáripar fejlesztője, 1902-ben a Gyáriparosok Országos Szövetsége egyik alapítója, 1903-ban kikeresztelkedett. – Vázsonyi Vilmos (ered. Weiszfeld, 1868–1926) ügyvéd, polgári liberális politikus, 1901–1918 között országgyűlési képviselő. 1917-ben néhány hónapig gróf Esterházy Móric (1881–1960) kormányának, majd a harmadik Wekerle-kormány igazságügyi minisztere, illetve a választójogi törvény reformjával megbízott tárca nélküli miniszter.

²⁵ Egán-jelentés, 1900. 150., 152. old.

²⁶ KOVÁCH A., 1939. 5. old.

²⁷ BMÖM. I. köt., 1908. 301–371. old.

²⁸ BMÖM. I. köt., 1908. 316. old.

²⁹ BMÖM. I. köt., 1908. 338. old.

³⁰ SEBESI S., 1908. 89. old.

³¹ KOVÁCH Aladár, 1939. 5. old.

³² A kazár bevándorlás. In. Magyarország, 1903. január 11. (10. szám.) Újraközlve: BMÖM. 1910. III. köt., 585–590. old. – Lukács László (1850–1932) pénzügyminiszter (1895–1905), később miniszterelnök. (1912–1913). Széll Kálmán (1843–1915) ekkor miniszterelnök, mely tisztségét 1899 és 1903 között töltötte be.

³³ CSERNÁTONI Gyula, dr.: Bartha Miklós emlékezete. Kolozsvár, 1906. Az EMKE kiadása, 13. old.

³⁴ KÁSA Csaba: A Bartha Miklós-szobor sorsa. Budapest, 2015. Kézirat.

³⁵ Pesti Napló, 1900. szeptember 29., 5. old.

³⁶ Bővebben, Képviselőházi Napló, 1896–1900. XXVII. köt., 259–264. old.

³⁷ A törvény: „1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik”.

³⁸ Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. 2. köt. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 1150. old. (Kiem. tölem – B. J.)

³⁹ KOVÁCS Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1922. Szerző kiadása. Nyomtatott ifjú Kellner Ernő könyvnyomdájában, 40–43. old.

⁴⁰ Az 1881 elején végrehajtott *Népszámlálás* főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. 1882. 337., 55., 168., 331., 390. old.

⁴¹ Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1979. 1132. old

⁴² Az 1910. évi Népszámlálás. Első rész. A népesség főbb adatai községek szerint. 1912. Ung 262–263., Bereg 216–217., Máramaros 304–305., Ugocsa 332–333., Zemplén 276–277., Sáros 246–247., Szabolcs 310–311., Szatmár vármegye 320–321. old. – Lásd bővebben, KOVÁCS Alajos, 1922.

⁴³ Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért, 2018. 343–344. old.

⁴⁴ Magyar Statisztikai Közlemények, 1918. 47–53., 62–63., 92–92. old.; Táblázat: 2–5. old.